

Uygur Edebi Tarihine Genel Bir Bakış

Hâlen Çin Halk Cumhuriyeti İdaresi altında bulunan ve anavatanı Doğu Türkistan'da (Şin Jiang Uygur Özerk Bölgesi) yaşamakta olan Uygur Türkleri, Türk boylarından biridir. Uygur Türkleri geçmişte kurduğu devletlerle, gelişen ekonomisi, kültür, edebiyat ve sanat dallarıyla Türk tarihinde çok önemli yer tutmaktadır. Uygurların geliştirdiği yazı dili ve edebiyatı, birçok Türk boyunun kendi lehçelerine dayalı edebi dilinin, edebiyatının şekillenmesi ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Kültür ve edebiyatları çok zengin olan Uygurlar, Türk Dünyası kültürü, dili ve edebiyatının değişmesi ve gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır.

Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Uygurların Orta Asya (Türkistan)'da kültür yönünden oynadıkları rolü şöyle ifade etmektedir; “Beşinci yüzyıldan başlayarak, önceleri kendi boyları, daha sonra katılan diğer Türk boy ve uyruklarıyla siyasi bir birlik vücuda getiren Uygurlar'ın Orta Asya Türk dili ve kültürünün gelişmesinde ve yayılmasında çok önemli rolleri olmuştur. Din ve inançlarındaki tolerans, varisi buldukları daha önceki Türk dili ve kültürüne sıkı bağlılıkları, yerleşik cemiyet hayatı ile göçebe serbestliğini ayarlamaktaki kabiliyetleri, Uygur Türkü'nü Türk dili ve kültürünün yeni baştan yapılanması gereken yapısının ustası kılmakta gecikmemiştir. Kelimenin tam manasıyla devrinin komşu devletlerini imrendirecek kadar gelişmiş yapılı, hukuki bir devlet oluşturmuşlardır. Uluslararası münasebetler kurarak, yabancı ellerde yaşayan Türk kolonileri için koruyucu kanunlar meydana getirmişlerdir. Devlet idaresi vazifelerinin yürütülmesine memur vekiller heyeti ve çeşitli mensuplar kadrosu ihdas etmişlerdir. Devlet nizam ve intizamını koruyan kanunlar çıkarmışlardır. Dış ülke ve memleketler nezdinde sefirler göndermişlerdir.

Uygur devleti fikir hayatı bakımından da ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Uygur kağanı sarayında yerli ve yabancı sanatkârlar, tarihçiler, ilim adamları himaye görmüş, ülkede kütüphaneler kurulmuştur. Uygurlar devrine göre, ileri bir musiki ve edebiyat yaratmaya muvaffak olmuşlardır.”¹

Uygur Türkleri binlerce yıllık tarihlerinde, kendi emeklerinin, akıllarının, duygularının ve dünya görüşlerinin bir ifadesi olarak edebiyat ve sanat değeri yüksek eserler ortaya koymuşlardır.

XIX. yüzyıl, Doğu Türkistan tarihinde, Uygur topraklarının tümüyle Mançu-Çin'e dahil edilmeye çalışıldığı, Uygur Türklerinin bağımsızlık mücadelesi verdiği çalkantılı bir

---

¹ . Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, C.1, S.143-144. İstanbul 1958.

dönemdir. Bazı tarihçiler bu döneme karışıklıklar yüzyılı da derler, çünkü bu yüzyıl isyanlarla doludur. Kalmuklar 1674'te Turfan, Ürümçi ve İli bölgelerinde Cungiariye devletini kurdular.1679'dan sonra 18 yıl boyunca bu devlet bölgenin güneyine de hâkim oldu. Kalmukların hâkimiyetindeki bu devir, Doğu Türkistan'da genel vali sıfatıyla hocaların hüküm sürdüğü bir devir olmuş; bu sebeple "Hocalar Devri" olarak adlandırılmıştır.²

Bu tarihten sonra bölgede yine karışıklıklar görülmeye başlandı.1864'ün Aralık ayında Sıddık Bey Kıpçak isyan ederek Yenihisar ve Kâşgar'ı ele geçirdikten sonra, Hokand Hanı Hudayar Han'a bağlılık bildirdi. Bunun üzerine Hudayar Han, Büzrük Han Türe'yi Kâşgar valisi, Yakup Bey'i de başkumandan olarak bölgeye gönderdi. Ancak Sıddık Bey bunu kabul etmeyince bertaraf edilerek, Kâşgar resmen Hokand Hanlığı'na bağlandı. Bir süre sonra Yarkent de hanlığın topraklarına katıldı.Bu sırada Batı Türkistan Rus işgaline uğradı ve Kâşgar'a büyük göç oldu. Göç sırasında,1865'te Yakup Bey Kâşgar valisini devirerek Hokand Hanlığı'nın sona erdiğini ilân etti ve Atalık Gazi Bedevlet Yakup Bey unvanı ile Kâşgar ve Yarkend hükümdarı oldu. Yakup Bey 1866'da Hoten'i, 1867'de Kuça'yı, 1868'de Turfan'ı, Ürümçi'yi ve Kumul'a kadar olan bölgeleri ele geçirerek hâkimiyet sınırlarını genişletti.³

İngilizler Yakup Bey'in bu hareketi ile ilgilendiler.1868'de Kâşgar'a gelen İngiliz ticarî heyeti Yakup Bey ile görüştü ve ticarî antlaşma imzalandı.Yakup Bey bir yandan İngilizlerle dostça ilişkiler kurmaya çalışırken,diğer yandan da Osmanlı Sultanı Abdulaziz'e oğlu Seyid Yakup Han Töre (Hoca Töre)'yi yollayarak yardım talep etti. Hoca Töre, Türkistan'daki gelişmeleri sultana ve ileri gelenlere ilettikten sonra sultanın yüksek himayesine girmek istediklerini belirtmiştir. Sultan bu isteğe kayıtsız kalmayarak bir gemi ile silâh ve asker yardımı yollamıştır. Bu andan itibaren Yakup Bey, sultanın verdiği emirlik unvanını alarak,hâkimiyeti altındaki topraklarda hutbeyi Abdülaziz Han adına okutmuş ve sikkeleri onun adına bastırmıştır.⁴

Yakup Bey Petersburg'a elçi yollayarak,Rusya ile de dostça ilişkiler kurmaya çalışmıştır.Osmanlı himayesine giren ve Çin'e karşı Rusya ve İngiltere arasında denge politikası yürüterek yerini bir dereceye kadar sağlamlaştıran Yakup Bey, maalesef 1877 yılının Mayıs ayında vefat etmiş;Çinliler de hiç vakit geçirmeden yaptıkları taarruzla 16 Mayıs 1878'de Doğu Türkistan'ın tamamını işgal ve istilâ etmişlerdir.Bir süre Zo Zungtang komutasındaki ordu tarafından idare edilen Doğu Türkistan, 18 Kasım 1884'te Çin

---

² Mehmet Emin Buğra, Şarki Türkistan Tarihi, s.8-16. Ankara 1989.

³ Mehmet Emin Buğra, a.g.e., s.23-27.

⁴ İklil Kurban, Doğu Türkistan İçin Savaş, s. 9-15. Ankara 1995.

imparatorunun emriyle 19. eyalet olarak *Şin-Cang (Xin-Jiang* “Yeni Toprak”) adıyla doğrudan imparatorluğa bağlanmıştır.

Bu dönem Uygur edebiyatı klasik Uygur Edebiyatının bütün özelliklerini kendinde toplayıp, şekil ve içerik bakımından kendini yenileyerek ortaya çıktı. Bu dönem Uygur Edebiyatının bazı özellikleri eski dönem edebiyatıyla aynı olmasına rağmen, bu döneme özgü olan bazı özelliklerini dile getirmek gerekmektedir. Bu dönem edebiyatına özgü bazı özellikler şunlardır:

Birinci olarak; Çiftçiler ayaklanmasını konu eden eserler çok sayıda yazıldı. Çünkü bu dönem Doğu Türkistan bağımsızlık mücadelesinin doruk noktaya çıktığı bir dönemdir, bu dönemde zulüm artmıştır, baskı artmıştır. XIX.Yüzyıl içersinde Çin baskısına karşı Doğu Türkistan’ın çeşitli bölgelerinde defalarca ayaklanmalar ortaya çıkmıştır.Doğu Türkistan’daki Çin hakimiyeti ile Uygur halkı arasında şiddetli çatışmalar meydana gelmiştir.Bu toplumsal olaylar,siyasi çatışmalar Uygur Edebiyatında ele alınmıştır.İşte bu çalkantılar ve toplumsal olaylar,Doğu Türkistan Uygur Edebiyatının gelişmesine sebep olmuştur.

İkinci olarak;Bu dönem Uygur Edebiyatında kollektif tipler yaratılmıştır. Klasik Uygur Edebiyatındaki eserlerde bir veya birkaç kahraman üzerine kurulu iken, bu dönem Uygur Edebiyatında,Klasik Uygur Edebiyatı ananeleri devam ettirilmekle birlikte, kollektif tipler yaratma üslubu da girmiştir.Bu tip eserlere örnek olarak,Molla Bilal Bin Yusuf’un yazdığı “Gazat-der Mülki Çin”,Molla Şakiri’nin “Zafername”,Seyid Muhammed’in “Şerhi Şikeste” gibi destanları gösterebiliriz.

Üçüncü olarak;Doğu Türkistan’ın hürriyeti ve bağımsızlığı için mücadele eden kahraman yiğit kızlar edebi eserlerde konu edilmiştir.Buna Molla Bilal Nazim’in “Nozugum” adlı eserini örnek olarak gösterebiliriz.

Dördüncü olarak;Yazarların ve şairlerin sayısı çoğalmıştır,böylece edebi eserlerin türü ve sayısı da çoğalmıştır.

Beşinci olarak;Tezkere konusunda çok büyük gelişmeler ortaya çıkmıştır ve tarihte hiç görülmemiş şekilde bu alanda güzel eserler yazılmıştır.Geleneksel tezkereciliği devam ettirmenin yanı sıra, bu dönemde realist bir tezkerecilik akımı ortaya çıkmıştır. Rivayet ile tarih, edebiyat ile tezkere arasında net bir şekilde farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Bu dönemdeki Doğu Türkistan Uygur Edebiyatında yukarıda belirttiğimiz özellikler dışında, aşağıdaki özellikler de şekillendi.

Eserler Uygur Türkçesiyle yazılmaya başlandı, Arapça ve Farsça eser yazarların sayısı hızla azaldı. Bu dönemde pek çok yabancı edebi eser Uygur Türkçesine çevrilerek neşredildi.

Kısacası bu dönemdeki Uygur edebiyatı klasik edebiyatın özelliğini devam ettirmekle birlikte Çağdaş Uygur Edebiyatının temelini atmıştır.